

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

«ӘБИШ КЕКІЛБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА РУХАНИЯТЫ»
халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

2019 жылғы 5 желтоқсан

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-теоретической конференции
«АБИШ КЕКИЛБАЕВ И ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ»

5 декабря 2019 года

ӘОЖ 321.512.122.0 (063)
КБЖ 83.3 (5 Каз)
Ә 20

Ұйымдастыру комитеті

Төраға:

Сыдықов Е.Б., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ ректоры

Төрағаның орынбасарлары:

Қамзабекұлы Д.Қ., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры
Мерзадинова Г.Т., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ проректоры

Мүшелері:

Есенғалиева А.М., Ахметжанова Л.К., Жолдасбеков М., Шәріп А.Ж.,
Бегимова Г.А., Әлібекұлы А., Ахмедьянова Д.К., Оспанова А.Н., Қалиева А.Б.

Жалпы редакциясын басқарған Сыдықов Е.Б.

Ә 20 ӘБІШ КЕКІЛБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ҰЛЫ ДАЛА РУХАНИЯТЫ: халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдар жинағы. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2019. – 299 б.

ISBN 987-601-337-236-5

Мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Еңбек Ері Әбіш Кекілбайұлының 80 жылдығына арналған бұл жинаққа оның өмір жолы мен шығармашылық мұрасын кеңінен қарастырған зиялы қауым өкілдерінің, отандық ғалымдардың, жоғары оқу орындары докторанттары мен магистранттарының мақалалары енгізілді.

Басылым қоғамның дамуы мен рухани құндылықтарды қалыптастыруда тұлғаның атқаратын рөліне қызығушылық танытатын қалың оқырман қауымға арналған.

Мақалалар авторлық редакцияда жарияланды.

ISBN 987-601-337-236-5

ӘОЖ 321.512.122.0 (063)
КБЖ 83.3 (5 Каз)
Ә 20

МАЗМҰНЫ

Ә. Кекілбайұлының ғұмырнамасы	6
Ә. Кекілбайұлының марапаттары	7
Пікір. Лебіз. Пайым	8

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

Сыдықов Е.Б. Кіріспе сөз	13
Көшербаев Қ.Е. Әбіш әлемі және Рухани жаңғыру мұраты	14
Қирабаев С.С. Әдебиет пен Әбіш – егіз ұғым	18
Әбділдин Ж.М. Абиш Кекилбаев и независимый Казахстан	30
Жолдасбеков М. Ұлы дала және Әбіш Кекілбаев тұлғасы	33
Сұлтанов Қ. Ә. Кекілбаев – мемлекет қайраткері	41
Абдрахманов С. Біртуар ойшыл	48
Оразалы С. Асыл сөз сардары	56
Сарай Ә.Т. Жазушы Әбіш Кекілбайұлының жаңашылдығы	61
Мұхамбетқалиұлы Қ. Көркем шығарма және әдеби сын	64
Julio Novillo Sanchez de Pedro. World and national culture	66

Ә. КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ӘЛЕМІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Қалижанов У. Ажырамас дүниенің адамы	68
Дәдебаев Ж. Шешуші кезең шежіресі	72
Пірәлі Г.Ж. Әбіш Кекілбаев прозасындағы психологизм поэтикасы	76
Кәрібозұлы Б. Әбіш Кекілбайұлының поэзиясы	82
Әнес Ғ.Қ. Әбіш Кекілбайұлы – «алпысыншы жылдықтардың» көшбасшысы	88
Тұрысбек Р. Тарих пен таным: руханият һәм дүниетаным	91
А. Шәріп, Е. Шәкіржан. Ә. Кекілбаевтың «Аш бөрі» әңгімесі қазақ әдебиетіндегі туған жер тақырыбының контекстінде	99
Орда Г. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы рухани құндылықтар	106
Абдраев М. Әбіш көсем сөзінің патриоттық психологиялық иірімі	111
Аймұхамбет Ж.Ә., Тұяқбаева Р.Р., Мырзахметов А.Ә. Әбіш Кекілбайұлы прозасы құрылымындағы аңыздық мотивтердің орны	117
Назарбекұлы С. Жеті атасынан «Қаракөк»	122
Сарсекеева Н.К. Гуманитарный дискурс исторической прозы Абиша Кекильбаева	131
Жиембаева Г.Т. Ә. Кекілбаевтың «Күй» повесінің тақырыптық-идеялық мазмұны	137
Байтанасова Қ.М. Ә. Кекілбаев шығармаларының құрылымдық жүйесі	139
Қабылов Ә. Әбіш Кекілбаевтың көркемдік әлемі: «Есболай» тағылымы	143
Атаханова Н.А. Әбіш Кекілбаевтың көркемдік-эстетикалық әлеміндегі қазақ әдебиетінің құрылымдық ізденістері	150
Әлісжанов С., Бейсенбай А. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы метафоралардың	154

қолданысы

Қадысқызы А. Әбіш Кекілбаевтің Қытай қазақ әдебиетіне жасаған ықпалы	156
Дәркенов Қ.Ғ. Әбіш Кекілбаев шығармасындағы тарихи тұлғалар бейнесі	159
Бегманова Б.С. Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы психологизм тәсілі	161
Нүрдәулетова Б.И. Ә. Кекілбаев тілдік тұлғасындағы «қазақ» концептісі	165
Кенжебаева Ж.Е. Испытание талантом	170
Қамарова Н.С. Әбіш Кекілбаев публицистикасының тақырыптық аясы	175
Сұлтанова Б.М., Қанатбекова Н. Ә. Кекілбаев – драматург	182
Тұрысбек Р.С., Мәтібаева Э.Қ. Жарасым (Ә.Кекілбаев пен Д.Досжанның дүниетаным арналары хақында)	186
Жалмырза А.А. Түрк халықтары әдебиетінде Әбіш Кекілбаев тұлғасы	190
Момынова Б. Ә. Кекілбаев – лидерлер тілінің ерекшелігін қалыптастырушы дара тұлға	193
Аманғалиева М.Ж. Әбіш мұрасы - ұрпаққа аманат	197
Ишанова А., Петров И., Абишева К.М. Поэтика лудизма в прозе Абиша Кекильбаева	200
Төрткүлбаева Т.А. Әлішер Науаи және қазақ әдебиеті: дәстүр мен сабақтастық	204
Akmetova A. K.Muhanbetkaliulı'nın «Zor Dönem» Romanında «Ebedi Devlet» Konseptinin Bilişsel Ve Edebi Görünüşü	207
Тыныбекова С.Б. Произведения А.Кекильбаева в контексте казахской исторической повести	211

Ә. КЕКІЛБАЙҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Өтениязов С.Т. Ә.Кекілбаев зерттеулеріндегі билер институты	218
Мұқан А.О. Әбіш Кекілбаев либреттосына жазылған Еркеғали Рахмадиевтің «Абылай хан» операсының көркемдік шешімі	222
Нүрпейіс Б.К. Ә.Кекілбаев шығармаларының негізіндегі театр фестивалінің көркемдік деңгейі	228
Еркебай А.С. Әбіш Кекілбаевтың «Абылай хан» тарихи драмасының сахналық интерпретациясы	233
Исламбаева З. «Абылай хан» драмасының көркемдік ерекшелігі және сахналық көрінісі	238
Қуанышев Ж.І. Әбіш Кекілбаев. Ұлттық кеңес: жаңа мемлекеттік саясат	243
Әлпейісов Ә. Ә.Кекілбаевтың тарихи көркем шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы	247
Килыбаева П.К. Шетелдік басылымдардағы Ә.Кекілбаев шығармалары – қазақ қоғамын тану құралы ретінде	249
Мейрамбекова Л.К., Абдыханова Б.К. Ә.Кекілбаев шығармаларындағы ұлттық дүниетаным репрезентациясы	253
Мүтәлі Ә.Қ., Әлменбетова У.А. Әбіш Кекілбаев және тарихи үдерістердің сипатталуы	255
Турханова А.Ж. Философия произведений Абиша Кекильбаева	259

Қожекеева Б.Ш., Искакова Ж.А. Ұлттық дүниетаным және әдебиет сабағын оқытудың жаңаша тәсілдері	261
Моллақанағатұлы С. Ә. Кекілбайұлының тарихи баянындағы Қарахан мемлекеті кезеңі	263
Оразалы Ж.Н. Әбіш Кекілбайұлының әдеби сын еңбектері	268
Сейсенбиева Э.С., Мәдібаева Қ.Қ. Ә.Кекілбаевтың Қашаған ақын дастандарындағы дін мәселесін зерделеуі	270
Бекежан Ө.Қ. Аңыздың ақыры: жалпы адамзаттық құндылықтар философиясы	274
Жеткізгенова Ә.Т. Ә. Кекілбаев мұраларындағы өркениет сабақтастығы	279
Жылқыбаева М.С. Ә. Кекілбаев қолданысындағы эпитеттер коннотациясы және оның стилистикалық мәнері	281
Сақ Қ.Ө., Ертасова Г.Қ. Тәуелсіз қазақ көсемсөзінің кемеңгері	284
Тәшімова М.М. Әбіш Кекілбайұлы шығармаларының сахналануы	289
Мұратбек Б.Қ. Жазушы Ә.Кекілбаев шығармаларының лингвистикалық рангасы	293

Парламенттегі көші-қон жөніндегі комиссияның төрағасы едім. Бұл сөз маған майдай жақты.

Сол әңгіме бүгін санамды жаңғырып тұр. Жыландар көші-қонымен қазақтар көші-қонынан үндестік тапқан Әбіш ағаның қасиеті ұмытыла ма!

Әбіш аға Кекілбаев дүние салған күннің ертеңіне Клара жеңгемізге келіп көңіл айттым. Әбекеннің кабинетінде отырдым. Аппақ жиһазды үй екен. Сол түні Әбіш ағамның үйі түсіме кірді. Ақ жиһаздардың іші гауһар тастарға толып тұр екен. Шырақ жанып тұр. «Әбекемнің жаны пейіштің төрінен орын алған екен ғой деп» әрі мұзданып, әрі қуанып ояндым.

Жер-Ананың ең сүйікті перзенті,
Осалсың деп айта алады маған кім?!
Менің ізім – жердің бүкіл келбеті,
Ажырамас дүниенің адамымын! –

деп жазып еді Әбіш аға. Расы сол. Ол қазағының ұлы, ұлтының мақтанышы, өз халқының жүрегінде қалған ұлы қаламгер!

ШЕШУШІ КЕЗЕҢ ШЕЖІРЕСІ

Ж. Дәдебаев,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы

Халықтың өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін жүргізген күресі, осы жолдағы жеңістері мен жеңілістері түрлі ән-жырлардың, күйлердің, тарихи эпостардың тууына негіз болғаны белгілі. Алғаш халық ішіндегі өнер адамдарының шығармашылығы арқылы көпке тарап, кең танылған бұл сипаттағы үлкен оқиғалар бүгінгі әдебиетіміздің де басты тақырыптық желілерінің біріне айналып отыр. Аталған бағыттағы шығармаларда халық өміріндегі ең бір елеулі, тарихи маңызы жоғары оқиғалар, сыртқы шапқыншыларға қарсы тәуелсіздік үшін күрес, мүдделес ұлттармен өзара достық қарым-қатынастардың қалыптасу, даму жолдары кең көрініс тапты. Әсіресе, Қазақстанның Ресейге қосылуының әлеуметтік алғы шарттары мен тарихи мәнін халыққа көркем шығармашылық арқылы жеткізу ісінде айтарлықтай нәтижеге қолымыз жетті. Қазақстанның Ресейге қосылуы, орыс және қазақ халықтарының қарым-қатынасы хақында бүгінге дейін ірілі-уақты бірнеше шығармалар жарық көрді. І. Есенберлин, Ә. Әлімжанов, Т. Ахтанов, Қ. Бекхожин, А. Сергеев және С. Сматаев секілді жазушыларымыздың шығармалары бұл тақырып аты едәуір тұсқа дейін терендетіп, дамыта түсті. Енді, міне, оқырман қолына осы ірі тарихи оқиға туралы тағы бір роман, дәлірек айтсақ, көп томды үлкен шығарманың бірінші романы тиді.

Белгілі жазушы Ә. Кекілбаевтың тарихи проза саласында бірнеше шығармалар жазғаны, оларды оқырмандардың, сыншылар мен әдебиет зерттеушілердің жылы қабылдағаны көпке мәлім. Қаламгердің «Дала балладалары» кітабына енген тарихи шығармалары одақ көлемінде де жоғары бағаланды. Одан бергі тұста автор «Аңыздың ақыры» атты романын ұсынды. Аталған шығармалардың көркемдік деңгейі, мазмұн тереңдігі автордың жазушылық өнерінің жетілу, кемелдену үстінде екендігін көрсеткен-ді. Ал «Үркер» деп аталатын жаңа романы Әбіш Кекілбаевтың шығармашылығындағы елеулі кезең болып табылатыны анық.

«Үркер» заман шындығын, адам сырын кеңінен, тереңнен толғайтын кең құлашты күрделі роман қатарына жатады. Ә. Кекілбаев үлкен эпостың осындай күрделі түріне лайықты басты қаһарманды да сәтті таңдаған. Белгілі тарихи дәуір мен тарихи оқиғалардың

ең бір өзекті, мәнді сипаттарын, саяси әлеуметтік барша қыры мен сырын өз ойы, өз сөзімененн өткізуге, дәуірдің ең басты оқиғасында бірінші роль атқаруға мәжбүр болған, сол үшін маңындағылардың жаулық, қастандықтарына ұшыраған, қарақан басының қамы мен халық мүддесі дәуір ааымының беталысына қарай ойламаған тұста келісім тауып, өзара жарасып кеткен. Әбілқайыр тұлғасы жазушыға өткене тарих қойнауындағы толып жатқан қоғамдық құбылыстарды қопарып көрсетуге мүмкіншілік берген. Бұл тұрғыдан алғанда, «Үркер» қазақ әдебиетіндегі кең құлашты роман дәстүрін жалғастырушы болып табылады.

Роман Әбілқайыр ханның орыс еліне жіберген өз елінісінен хабар күткен күпті ой, дүдәмал күйін суреттеуден басталады. Елшіден хабар келгенше ханның ойына өткен күндер оқиғаларының нешебір тізбегі келіп, нешебір тізбегі кетеді. Бұл екі ортада оның кенжеден шыққан кішік күйінен бастап, тәж бен таққа дейінгі шытырманды, көп сатылы жолы және қазіргі жәй-күйі түгел көрініс берген. Қазақ даласына алғаш аяқ басқан елші Тевкелевтің арғы мен бергіні қатар қозғаған ойлары арқылы да Россия саясатының Орта Азия мен Қазақстанға қатысты кейбір бағыттарының беті ашылды, біраз тарихи шындықтың сыры анықталды.

Жазушы Әбілқайырдың ішкі және сыртқы әрекеттерінің баршасын терең түбінен қозғап, әрбір қимыл-әрекеттің әлеуметтік, психологиялық алғы шарттарын, мотивтерін типтік жағдайға орай мейлінше шынайы көркемдік формада ашып отырады. Оның үстіне автор Әбілқайыр әрекеттерінің қай-қайсысын да өзара тығыз сабақтастыра, байланыстыра отырып, оның характерінің біртіндеп ашылып, сатылып жетілуін күрделі процесс ретінде суреттеген.

Жылқы жүріп жол бағып, іштен тынып, ой бағып дағдыланып қалған Әбілқайыр қанша бой тасалап, алыс мұратына бопсалап қана көз салғанымен, іске де, сөзге де мығым, ағалық жол басқаныкі болғанымен, ойының саралығы, ісінің даралығы жағынан бұл өзге сұлтандардан әлдеқайда үстем, биік. Ол өзінің осы қасиетін жіті танып, біліп қана қоймайды, сол қасиетін өзгенің де, әсіресе, сөз алса тілінің даруы, іс қылса қолының қаруы асық, тыңдай да, тыңдата да білетін тура билердің, ауыл ақсақалдарының, батырлардың да көзіне көлденең тартып, мойындата біледі. Ә дегенде, ол Мәті би алдында әділ, құралайды көзге атқан мерген деген атқа иеленеді. Одан беріде, жау мергеніне қарсы жалаңдап шығып, жеңіске жеткенде, «мерген», «әділетті» деген қасеттерінің үстіне «батыр» деген қадірі басым және бір мәнді атақ қосылады. Кейінгі тұстардағы жасаған кейбір әрекеттері де діттеген жерден шығарады оны. Ақырында, мерген десеңіз – мерген, батыр десеңіз – батыр, ақылды десеңіз – ақылды, әділ десеңіз - әділ, сегіз қырлы бір сырлының дәл өзі болып шыға келеді. Олай болса, әрине, хандыққа да, сардарлыққа да сол лайықты.

Әбілқайыр өзінің ірі іс-қимылымен билердің, ру басыларының көзіне шалынып, реті келсе, көңілінде де қалуын мақсат етеді және ол мақсатына жету жолында оңтайлы жол да таба біледі. Өзін ел билігіне араласушы, қол бастаушы беделді тұлғаларға толық танытып алғаннан кейін, Әбілқайыр енді олардың біразын өзіне біртіндеп борыштар, қарыздар етудің жолын қарастырады. Алдына арыз айта келген арғынның бір топ биін Жәнібекке, Жәнібекті өзіне борышты етуі, сол арқылы тұтас арғынды өз қабағына қарату айласы Әбілқайыр ойының осындай бұлтарысы, бұқпасы көп, шиырлы сипатын танытады. Оның бұл тұстағы мақсаты – «Әйтеуір Жәнібек еліне айдарынан жел есіп, риза болып барса болды. Әйтеуір бұдан былай оның аты аталғанда, елендеп тұрса болды.» Міне, Әбілқайыр іргелі мақсатқа қол созғанда, осы секілді әрекеттермен де көп нәрсені ұтуға болатындығын дәл таниды.

Романда Әбілқайырдың өз қоластындағы халық қамын ойлап-толғануы және бұл ой-толғаныстардың оны Ресеймен жақындасу туралы тұжырымға алып келуі – бәрі дәлелдеді, әсерлі суреттеледі. Хан образын аздап жарық сәуле түсіретін де оның осы бағыттағы ойлары мен іс-әрекеттері. Ел тағдырын, халық тыныштығын ойлайтын әміршінің қай-қайсысы да қиын-қыстауда осы жолды таңдаған. Әбілқайыр да осы бағытты қалады. Мұның өзі ханның сыртқы саясаттағы біліктілігі мен алғырлығының белгісі деуге лайықты. Егер жазушы шығармада Әбілқайыр тек қана өз билігін арттыруды, жауыққан сұлтандарға қарсы күресте Ресей патшалығына сүйенуді ойлағандықтан ғана осындай жолды қалады деген көзқарасты

басым ұстанар болса, онда хан бейнесі ұсақтап, жүдеу шыққан болар еді. Автор ханның Ресей қарамағына енуін тек оның ішкі есебімен ғана емес, хандықты қоршаған елдермен саяси қатынастың бағыт-бағдарымен, соның әсерімен де түсіндіреді. Хан орыс патшалығына арқа сүйеу арқылы сыртқы жауларының шапқыншылық қаупінен ғана құтылып қоймай, сонымен қатар өз ортасында хандық тұғырын нығайта түсуді көздеді. Бұл жерде ханның жеке тілек-мұраттары мен халық мүддесі белгілі дәрежеде қабысып кетеді. Романда Әбілқайыр хан тұлғасына, жаратылысына тән осындай екі жақты фактордың екеуі де көркемдік шешімімен орынды тапқан.

Тарихи тақырыпқа жазылған көркемдік-идеялық сапасын анықтауда жазушының тарихи нақты деректерді игеруінің мазмұндылығының, суреткерлік қағидасының мәнділігінің алатын орны ерекше. Әсіресе, басқыншы жауға қарсы күресте ерлігімен, жанқияр батырлығымен көзге түскен халық өкілдері, батырлар туралы деректерден пайдаланылу мәнеріндегі шынайылық сырды танытудың маңызы зор.

Қазіргі тарихи романдар да түрліше пайдаланылып осындай деректердің бірі Сіргелі Елшібек батыр туралы. Ш. Уәлихановтың айтуы бойынша, Абылайдың қалмақтармен бір соғысында қалмақтың қорам мылтықты бір мергені жол бойындағы бір үңгірде бекініп алып, қазақ қолын өткізбей қояды. Небір батырлар қарсы шапқанымен, қалмақ мергені бәрін де атып түсіре береді. Бір кезде, Сіргелі Елшібек батыр шығып, боз-бауыр сәйгүлігімен ақырын жортып кетеді. Елшібек жау мергенін өлтіріп, қолға жол ашады. Кейін жолдастары мұның мәнісін сұрағанда, Елшібек айтады, «Қалмақ менің астымдағы атымды олжа еткісі келді де, мені өзіне жақын келтіріп атпақ болды. Сөйтіп тұрғанда, мылтығының білтесі жанып кетті. Құлағын басқанда от алмай қалды. Екінші рет тұтатқанша мен оның өзіне шауып үлгердім», - деді. (Ш. Уәлиханов. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1958 жыл. 125-126 беттер.)

Қазіргі тарихи романдарда Елшібек есімі аталып, оның батырлық істері айтылып жүргенімен, Ш. Уәлиханов жазып қалдырған бұл дерек пайдаланыла бермейтін. І. Есенберлиннің «Көшпенділерінде» Елшібек батырдың бұқарашыл, ерлік істері Сауран бекінісін жоңғар шапқыншыларынан қорғау үстінде суреттеледі, одан әрі қарай осы тарихи адам туралы дәнеңе айтылмайтын. Елшібектің Сауранды қорғауда көрсеткен ерлігі мен Ш. Уәлихановтың дерегін ұштастыра білген жағдайда, батырдың образы болыса, ашыла түскен болар еді. Ал С. Сматаевтың «Елім-ай» романында аталған деректің негізінде жаңа, көркем сурет жасалады. Деректегі көрініс романда мына формада беріледі.

«Мына мергенді жою керек екен, - деп, Елшібек жайбарақат қана насыбайын ерінінің астына тастап жіберді. Шырт түкірді.

Елшібектің астында түгі жылтыраған, жүзктің көзінен өтердей сұлу бозжирен арғымақ. Аяқтарын секіре басып, орақтай мойнын қайқата иіп, тізгін жұлқиды. Батыр жиренді майда желіске салып, қазіргі қиғаш күннің мұнарлы сәулесінде құйындатып билетеді. Ат тұяғы қиыршық тасты күреп лақтырғандай... Жирен тап бір қанатты құстай бауырлай ұшып, обаға дем арасында жетіп-ақ барды. Алмас қылыш күнге шағылысып жарқ-жұрқ етті. Мерген жалп етіп жер қапты...». (Елім-ай», екінші кітап 395-396 беттер.)

Елшібек батырдың осы ерлігіне ұқсас бір оқиға Ә. Кекілбаевтың «Үркер» романында басқа формада беріледі. Бұл жерде жоңғар мергені, қазақ қолын қылтадан атып, қалт еткізбей, кідіртіп қояды. Жоғарыда берілген Ш. Уәлихановтың дерегінің ізімен автор бұл көріністі қалмақ, мергенінің ой тізбегімен жарыстыра, қабаттастыра отырып суреттейді. «Сол екі ортада... қазақтар жағынан бір сылаң күрең атты іпықты да, өткелге қарай беттеді. Сүліктей сұлу күрең сауырында күлің-күлің күн нұры ойнап, билей басады... Сол екі ортада күрең мінген қазақтың тақау кеп лақтырған селбесі қақ жүректен қадала кеткені» («Үркер», 94-бет).

Жазушының суреттемесі Ш. Уәлиханов дерегіне өте жақын екені рас. Алайда Ә. Кекілбаев пайдаланып отырған оқиға желісі айна-қатесіз осы деудің реті жоқ. Оның үстіне «Үркерде» аталған оқиғаның жалпы сипаты да, оның жүйесі де мүлде басқа.

Болған істің мәнісін сұрағанда С. Сматаев романында Елшібек батыр мынаны айтады: «Мына менің жиреніме қызықпас көз барма? Бұдан сұлу ат көрдің бе? Ойрат... мені

жақындата барып, атып тастап, атымды тез олжалағасы келді. Ал, менің ойым бойынша, ол білтесіне от қойып, мені біраз тосып отырады. Оған дейін білтесі күйеленіп, қорамасы дер кезінде от алмайды. Сол кезде, мен де тірі жанмын, оның үстіне жиренім де ұшқыр, бір амалын жасап үлгеремін. Өне солай болды да шықты» («Елім-ай», екінші кітап, 396-397 беттер). «Үркер» романында Әбілқайыр «Күлің күреңдей жануарға қыл жалаулы қалмақ пен қазақтың қызықпай қалуы мүмкін емес қой. Қарсы алдыңда ойқастай басып келе жатқан сәйгүлікке аузының суы құрып тұрған сұқты көз мергеннің мылтығы суынғанша алдарқата тұрайын, суынғасын қорам мылтықтың пілтесі қапелімде қайтадан от ала қоймайтыны белгілі, ол екі ортада мен де бір амалын табармын деп ойладым, - дейді («Үркер», 94-бет).

С. Сматаев пен Ә. Кекілбаевтың қолданып отырған дерегінің түп төркіні бірдей болғанымен сол деректі игерудегі, іске асырудағы жазушылық мақсат, көркемдік нысаны әр басқа. «Елім-ай» романында Елшібек батыр жоғарыдағы оқиғаның тұсында көзге түседі де, одан әрі ешқандай мәнді іске араласпай, эпизодтық кейіпкер ретінде ұмыт болады. Ал «Үркерде» жағдай мүлде басқаша.

Ә. Кекілбаев Әбілқайырдың характерін тереңнен ашып толыстыра түсу мақсатымен оның тұсында болған, оның қатар үзіңгілестері я өзі жасады делініп жүрген басты оқиғаларды іріктеп алады да оларға мүлде басқа сипат береді. Кейіпкерінің ой-сезімі мен іс-әрекетін осы оқиғалар тізбегімен жарыстыра суреттеу нәтижесінде, жазушы оның характерінің тереңде жатқан, бұл етіп қана бүйір түртіп, іле бүкпесін ішіне алып, тына қалатын, баспалдап қана бас көтеретін зымиян құбылуларын мейлінше түбегейлі талдап, тыңғылықты саралауға мүмкіншілік тапқан. Автордың бұл тәсілі кейіпкерге дәйекті өріс, бағыт беріп тұр.

Романның сюжеттік желісін құрайтын оқиғалар алуан түрлі, күрделі әрі мол. Оның үстіне Әбілқайырдың айналасындағы батырлардың әрқайсысының атына байланысты толып жатқан табасын қосуды, батырлар тұлғасын сомдай түсуді алдына басты да, қосалқы да мақсат етіп қоймаған. Жазушы тарихи оқиғаларды тек тарихи оқиға ретінде ғана баяндап өте шығудан аулақ. Автор бірінші кезекте белгілі тарихи кезең оқиғаларының жүйесін, ағынан емес, солар арқылы кейіпкерлерінің психологиясын, белгілі тарихи тұлға ретіндегі ой-пікір, тілек-нысаналарын, ішкі ауқымын танытуды баса қадағалайды. Тарихи оқиғалардың түп негізінде жатқан көкейкесті ой-мұраттардың ерекшелігін, жеке адам мен тарих арасындағы қатынастың саяси-әлеуметтік және психологиялық алғы-шарттары мен нәтижелерінің сырларын танытуға ерекше көңіл бөледі. Соған орай, тарихи оқиғалармен өзектес, тамырлас алуан сипаттағы саяси-әлеуметтік құбылыстар және қаһармандардың іс-әрекеттерінің түп негізінде жатқан объективтік, субъективтік мотивтар романның тақырыптық-идеялық бітімінің, осылайша саяси-әлеуметтік мазмұн тереңдігімен, кеңдігімен ерекшеленуі және суреттеу жүйесінде эпикалық тәсілден гөрі лирикалық, басқаша айтқанда, психологиялық талдаудың аналитикалық формасының басы болуы жазушы Ә. Кекілбаевтың қазақ әдебиетіне эпикалық болмыс-бітімі бөлек, жаңа бір туындыны алып келгендігін көрсетті.

Автор романына «саяси-психологиялық роман» деп ат береді. Бұл анықтама-терминнің алғашқы сынары (саяси) шығарманың мазмұнына қатысты, ал екінші сынары (психологиялық) формасын лайықты таңдалған болу керек. Шығармада негізгі тақырып пен идеяны толықтырып тұрған басқа да көптеген қосалқы тақырып, қосымша идеялар бар. Олардың біразы тұрмыс-салт, әдет-ғұрып, сипатындағы оқиғаларға негізделеді, біразы кәсіп, шарушылық өмір шындықтарынан туындап жатады. Дегенмен солардың бәрі басты бір ғана тақырыптық-идеялық арнада тоғысады да, бөліп-жаруға келмейтін күрделі бірбүтін құбылысқа айналады. Мұның өзі шығарманың жанрлық болмысын айқындай, даралай түскен.

«Үркердің» келіскен көркемдік жаратылысын анықтап тұрған суреткерлік компоненттердің қатарында автордың портрет жасау шеберлігінің алатын орны да ерекше. Автордың бұл орайдағы табыстары Әбілқайырдың портретін жасау тәсілдерінен аңғарылады. Мына штрихтарға көңіл бөлейік: «Мөлт қара сақал-мұрт қыбырсыз. Бозарыңқы дүрдік еріндер бір-біріне жабысып қалғандай...».

Мөлт қара сақал мен бозарыңқы дүрдік еріндер өзінше, өз бетімен қимыл қозғалыс жасап қалатындай әсер қалдырады.

«Тіп-тіке қарайтын дөңгелек жүз, сыз қабақ ақ, сұр кісінің бет алды тұнған сабыр. Шығыңқы шықшыт сүйек пен шытыныңқы қабақтар ғана іште жатқан шытырман ойлардан нышан байқатқандай.

Ақ сұр кісі (...) қабағын шытынды...

Ақ сұр кісі (...) сояу кірпіктерін кілгірте жұмып, ойға шомды» («Үркер», 5-6 беттер).

Келтірілген үзінділерде жазушылық суреттеу кейіптеуге ұштасады. Оның үстіне жазушы кейіпкерінің бет жүзіндегі ерекше белгі-нышандарды дүркін-дүркін баса көрсету арқылы оның характеріне тән кейбір психологиялық қасиеттерге бағдар сілтейді де, одан әріде біртіндеп кейіпкердің психологиясын тереңдеп ашуға ойысады. Романда, осылай, кейіпкердің сыртқы келбеті, әрекеті мен ой-сезімі бірбүгін күрделі процесс қалпында беріледі. Психологиялық талдаудың динамикалық (эпикалық) және аналитикалық (лирикалық) формаларын шебер ұластыру нәтижесінде басты қаһарманның характері жан-жақты, толық ашылады.

Романның соңында Әбілқайырдың мынандай ойы беріледі:

«...істің оңға басайын дегені шығар Құдай мынау бейшара жұрттың күнде көлдеткен көз жасын көрейін дегені шығар. Бұл осынша азап, осынша тауқыметті тек бір басының бағы үшін тартып жүр ме? Елі үшін, халқы үшін де өліп-өшіп жүрген жоқ па? Еліне не керек, не қардар екенін бір кісі білсе, осы-ақ білер. Сол білгендігінен де осындай тәуекелге мінбеп пе, еді? Қоянның құйрығындай күнде қыпықтап отырғаннан обал-сауабыңды біреуге артып, тыныш отырғанды жөн көрмеп пе еді?» (58-бет).

Бірінші роман ханның маңдай алдынан әлсіз бозаңытып көтеріліп келе жатқан топ үркер жарығындай ел үмітіне, баянды болашаққа бастайтын тілегіне талпынған көңілде үміт шырағының маздап жануымен аяқталады.

Саяси-психологиялық роман жазу саясат туралы жазу ғана емес. Ел басында отырған адамның саяси іс-әрекеті терең парасаттылықпен үйлескенде ғана ол өз заманының бірден бір биік мұратының шырақшысы бола алады. Жазушы бас кейіпкерін осы биікке дейін көтеріп суреттеген. Мұның бәрі айналып келгенде, жазушының өз нысанасының мәнділігіне, концепция тереңдігіне байланысты топшыланып, жүзеге асатын нәрсе.

Жазушы өзінің ойлау парасаты мен суреткерлік шеберлігі жоғары деңгейде тоғысқанда ғана, дәуір талабына лайықты келіскен шығарма жасалуы мүмкін, сонда ғана тарихи шындық пен жазушы қиялдауы арасында жарасым орнайды, шығарманың тарихи негізі айқындалып, маңыз-мәні арта түседі. «Үркер» біздіңше, осы санаттағы шығарма болып табылады.

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ ПОЭТИКАСЫ

Г.Ж. Пірәлі

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы

Ә. Кекілбаевтың көркем шығармаларында түс көрмейтін кейіпкер кемде-кем. Және олардың бәрі де шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымын қолынан шығармайтын идеялық-эстетикалық құндылықтың қазығы бола білетін, бүкіл туындының көркемдік дәрежесін биік деңгейге жеткізетін бірден-бір көркемдік бейнелеу құралы болып табылады.

Әбіш Кекілбаев өз шығармаларында аңыз-әңгімелердегі бір ғана қарапайым оқиғаны (детальды) тілге тиек етеді де, соны үлкен драмалық-трагедиялық коллизиялар дәрежесіне көтеріп, рухани әлемдегі, адам санасындағы психологиялық, әлеуметтік, этикалық, моральдық өзгеріс-қозғалыстар арқылы шебер береді. Детальға үлкен мән беретін суреткер